

Інна ПОЗДНЯКОВА,

доцентка кафедри історії України
та всесвітньої історії Факультету історії,
бізнес-освіти та права
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Кропивницький, Україна

Inna POZDNIAKOVA,

Associate Professor at the Department of History
of Ukraine and World History,
Faculty of History, Business Education and Law,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
University,
PhD in History, Associate Professor,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: pozdneyakova@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9256-4633>

Особливості цензурування бібліотечних фондів у перші повоєнні роки (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)

Стаття висвітлює особливості процесу цензурування бібліотечних фондів протягом другої половини 1940-х рр. З'ясовано, що Головліт УРСР та його органи на місцях (облліти), керуючись настановами московського центру, виявляли неабияку активність у пошуках і знешкодженні «антирадянських» проявів у суспільному житті, включно з книжковою та бібліотечною сферами. Проаналізовано основні форми цензурування бібліотечних фондів, до яких належить укладання списків заборонених видань, які підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі; кампанії «чисток» бібліотечних фондів, наслідком яких було вилучення з бібліотек небажаної для влади літератури з подальшим її знищенням; розпорошення цілісних бібліотечних колекцій між різними бібліотеками; створення сховища проскрибованих видань. Висвітлено подальшу долю вилучених видань, частина з яких потрапляла до фонду спеціального зберігання — окремого книгосховища з обмеженим доступом, яке призначалося для зосередження частини видань, заборонених з ідеологічних та політичних міркувань.

Ключові слова: архівні матеріали, Друга світова війна, ідеологічний контроль, радянська цензура, цензура бібліотек, спецфонд, Головліт.

Peculiarities of Censorship of Library Funds in the First Post-War Years (Proceeding from the Materials of the State Archive of the Kirovohrad Region)

The article highlights the peculiarities of censorship of library funds during the second half of the 1940s. The main tendencies in implementing ideological control of printed publications during the first post-war years have been analysed. It has been found that the Holovlit of the Ukrainian SSR and its local bodies (obllits), guided by the instructions of the moscow center, showed considerable activity in searching for and neutralizing "anti-Soviet" manifestations in public life, including the book and library spheres. The main aspects that have been analysed in this article are the following: lists of banned publications that were subject to removal from public libraries and the bookselling network; "purge" campaigns aimed at library collections, the result of which was the removal from libraries of literature undesirable to the authorities with its subsequent destruction; the distribution of complete library collections between different libraries; the creation of a repository of proscribed publications that the authorities considered a threat to the current regime. It has been proven that in the post-war period, the works of authors who did not support communist ideas in their work or were very distant from politics and did not want to please the ideological conjuncture in their writing, as well as the works of those who, in the opinion of the authorities, showed too emphasized national patriotism and love for Ukraine, were persecuted. This also extended to "outdated" Soviet publications (brochures of an agitational and propaganda direction of the 1920s–1930s).

The article highlights the further fate of the seized publications, some of which were placed in the special storage fund — a separate book depository with limited access, which was intended to gather some of the publications banned for ideological and political reasons. Ordinary readers' access to these funds was limited. It has been found that in the post-war period, a new work direction of the Holovlit of the Ukrainian SSR became supervision over literature that had been published in the western regions of Ukraine before 1939 and during the years of the temporary stay of the German occupiers on Soviet territory.

Key words: archival sources, military secret, Second World War, ideological control, Soviet censorship, censorship of libraries, special fund, Holovlit.

Згідно з даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, станом на 01.01.2023 р. кількість публічних бібліотек становила 13 486, а на 01.01.2024 р. — 12 908. Під час повномасштабної війни в Україні понад 700 бібліотек зазнали руйнування або знищення³¹⁸. Більшість постраждалих книгозбірень припадає на території Донецької, Житомирської, Запорізької, Сумської, Харківської, Херсонської, Миколаївської та Чернігівської областей.

Росіяни у звичних традиціях радянського режиму знищують українську літературу в бібліотеках захоплених міст і сіл³¹⁹. На окупованих територіях України вони її або просто ліквідують, або підміняють бібліотечні фонди ідеологічним читивом, першочергово вилучаючи підручники з української історії та мови, а то й взагалі публічно спалюють будь-які книжки українською³²⁰.

Після деокупації територій Сумщини, Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини ми стали свідками безчинств, які залишили після себе окупанти в книгозбірнях: заміновані приміщення, поламані меблі, вкрадена техніка, пробиті в стінах бійниці, звалені на смітнику українські книги, якими розпалювали багаття, українські національні символи, над якими чинили наругу³²¹.

Проводячи паралелі між сучасними реаліями, позначеними черговою хвилею російської агресії, та давніми історичними подіями, можна дійти висновку, що радянська влада завжди приділяла пильну увагу бібліотечній справі, вважаючи її потужним й ефективним інструментом маніпулювання свідомістю громадян, чинником формування їхнього світогляду та засобом виховання в дусі відданості ідеям радянської системи.

Утім, радянська цензура тривалий час залишалася за межами наукових досліджень. Будь-які спроби її вивчення були неможливими через заідеологізованість радянської історичної науки. Активний процес дослідження історії радянської цензури почався лише на початку 90-х рр. 20 ст.

Поштовхом стала ліквідація в грудні 1991 р. Агенції із захисту державних таємниць у засобах масової інформації (назва Головліту з липня 1991 р.). Деякі аспекти заявленої в статті проблематики вивчалися в працях Олега Шилюка, де автор розглядає запровадження цензури в бібліотеках Західної України та Буковини³²².

Під час російсько-української війни тема нищення української книги актуалізувалася, знайшовши відображення в низці наукових публікацій. Так, у розвідках Юрія Шаповала й Оксани Федотової висвітлено практику започаткування та впровадження органами політичної цензури проскрипційних матеріалів, розгляд повоєнних проскрипційних списків, особливості цензурування творів Михайла Грушевського та Володимира Винниченка в радянській Україні³²³. У статті Олесі Дзири висвітлено долю бібліотек та української книги загалом на окупованих територіях, наведено факти політики лінгвоциду, спрямованої на знищення української ідентичності³²⁴.

Метою статті є розгляд основних форм і напрямів цензурування бібліотечних установ, практикованих протягом перших повоєнних років, на основі документів з фондів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКіро).

Протягом довгого часу цензура була невіддільним складником радянської бібліотечної політики, а бібліотеки більшовицька влада вважала основними закладами політосвіти, що сприяли розповсюдженню її ідеології. Невипадково з перших років існування радянської держави майже всі загальнодоступні бібліотеки перебували під контролем державних органів. Заклади керувалися настановами, що надходили із Москви як політико-ідеологічного центру союзної держави. Довготривалий та системний характер мало й зрощення бібліотек в Україні, для чого застосовували комбіновані методи — від запровадження бібліотечної документації російською мовою до збільшення частки російськомовних видань у фондах бібліотек і відкритої пропаганди російської куль-

³¹⁸ Бібліотеки України: осередки культурного надбання. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/biblioteky-ukrayiny-oseredky-kulturnogo-nadbannya/> (дата звернення: 19.01.2025).

³¹⁹ Окупанти відзвітували про знищення української літератури у бібліотеках на ТО Херсонщини. *Центр національного спротиву*. 07.01.2025. URL: <https://sprotiv.mod.gov.ua/okupanty-vidzvituvaly-pro-znyshchennya-ukrayinskoji-literatury-u-bibliotekah-na-to-hersonshhyny/> (дата звернення: 07.01.2025).

³²⁰ Кабацій М. Військові врятували 5 тонн книжок зі знищених росіянами бібліотек Сіверська. *Українська правда*. 08.05.2023 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/05/8/254171/> (дата звернення: 19.01.2025).

³²¹ Зворський С. Як колонізувати бібліотеки: путівник від радянських практиків. *Стирання слова*. 24.09.2024. URL: <https://chytomo.com/znyshchennia-bibliotek/> (дата звернення: 12.12.2024).

³²² Шилюк О. Бібліотечна справа на Буковині в 40-х роках ХХ ст. *Вісник Львівського університету*. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2010. Вип. 4. С. 104–111; Шилюк О. Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях (1939–1991 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676–677. С. 143–147.

³²³ Федотова О., Шаповал Ю. Проскрипції як цінне джерело з історії цензури в радянській Україні // *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 142–159; Шаповал Ю., Федотова О. Цензурний контроль творів М. Грушевського та В. Винниченка в УСРР–УРСР // *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 50–60.

³²⁴ Дзира О. Війна з українською книгою: радянські часи та сучасні реалії // *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 59–64.

тури й літератури в стінах бібліотечних установ радянської України³²⁵.

Напередодні Другої світової війни на територіях Кіровоградської області, утвореної 10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР, діяли 211 публічних бібліотек: 2 обласні (для дорослих та для дітей), 8 міських, 30 районних, 164 сільських. Протягом 1941–1944 рр. значну частину бібліотечного фонду області було знищено³²⁶.

На українських територіях, окупованих німцями, радянська система цензури практично не діяла. Після визволення України від загарбників на зміну нацистській пропаганді знову прийшла радянська. Так, 10 жовтня 1943 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У видали постанову «Про роботу політосвітніх установ у районах УРСР, звільнених від німецьких окупантів», у якій було наголошено на необхідності відновлення мережі публічних бібліотек та розгортання їхньої діяльності³²⁷.

Після звільнення українських земель від нацистів органи радянської цензури поступово перейшли до відновлення всіх форм ідеологічного контролю. На 1944 р. у підпорядкуванні Головліту УРСР вже знаходилося 24 обласних управління. Зі звіту начальника Головліту УРСР Є. Барланицького про роботу за дев'ять місяців 1944 р. відомо про труднощі, які виникли під час відновлення цензурних інституцій. Зокрема, йдеться про те, що перевірки бібліотечних фондів ускладнює відсутність наказів цензурного комітету за попередні роки; проте вповноважені особи на підставі карток, що збереглися у спецчастині Академії наук УРСР, склали проскрипційні списки авторів, твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення³²⁸.

У березні 1944 р. війська Червоної армії завершили звільнення Кіровоградської області від нацистської Німеччини та її союзників і Кіровоградський облліт відновив свою роботу³²⁹. Поступово на території області поновили свою роботу бібліотеки Бобринецького, Знам'янського, Олександрівського, Новгородківського районів. Наприкінці 1944 р. в області діяли 54 бібліоте-

ки (1 обласна, 1 міська, 31 районна, 21 сільська), книжковий фонд яких налічував 77 890 примірників³³⁰.

У звіті за перше півріччя 1944 р. начальник Кіровоградського облліту С. Корешков інформував керівництво про те, що за його участі відбулися виїзні засідання у 3 із 12 районів. Також співробітники Облліту здійснили перевірку бібліотек міста, серед яких: центральна, бібліотека міському КП(б)У, бібліотеки навчальних закладів (технікумів). Перевірено бібліотеку педагогічного інституту. У районах області обстежено лише три бібліотеки³³¹.

Про важливість контролю за бібліотечними фондами свідчить наказ начальника Головліту УРСР № 62, виданий за результатами наради начальників обллітів, яка відбулася 5–8 жовтня 1944 р. у м. Києві. Начальники обллітів отримали припис «повністю завершити очищення бібліотек від політично шкідливої літератури до 1 січня 1945 р.»³³².

Водночас організувати роботу на місцях було досить складно, перш за все через відсутність розпорядчої документації. Так, начальник Кіровоградського облліту неодноразово інформував керівництво Головліту УРСР про незадовільний стан контролю за друкованою продукцією та відсутність як переліку відомостей, що становлять державну таємницю, так і бюлетенів для бібліотек³³³. У відповідь надходили роз'яснення про те, що українських наказів у Головліті наразі немає. Якщо зміст видань викликав сумніви, рекомендувалося запропонувати завідувачу бібліотеки не видавати їх масовому читачеві. Зокрема, на запит про книги авторства Вільхового (імовірно, йдеться про українського письменника, фольклориста, етнографа, мовознавця та громадського діяча Бориса Грінченка) зазначалося таке: «Стосовно Вільхового, якщо це Борис, то вилучайте!»³³⁴. Також належало списати на макулатуру твори Олеса Донченка та Юрія Яновського³³⁵.

У серпні 1945 р. виконком Кіровоградської обласної Ради народних депутатів ухвалив рішення про звільнення приміщень культосвітніх установ,

³²⁵ Зворський С. Як колонізувати бібліотеки... URL: <https://chytomo.com/znyschennia-bibliotek/> (дата звернення: 12.12.2024).

³²⁶ Охріменко М. С. Кіровоградська область. Бібліотечна справа. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Кіровоградська%20область.%20Бібліотечна%20справа> (дата звернення: 12.12.2024).

³²⁷ Там само.

³²⁸ Федотова О., Шаповал Ю. Проскрипції як цінне джерело з історії цензури... С. 145.

³²⁹ Позднякова І. С. Відновлення роботи органів радянської цензури на прикладі Кіровоградського облліту (1944 рік). *Культурологічний альманах*. 2023. № 1. С. 47–54.

³³⁰ Охріменко М. С. Кіровоградська область. Бібліотечна справа.... URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Кіровоградська%20область.%20Бібліотечна%20справа>

³³¹ Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКіроО). Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 12.

³³² ДАКіроО. Р-3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 37–37 зв.

³³³ Там само. Спр. 3. Арк. 1 зв.

³³⁴ Там само. Спр. 2. Арк. 11.

³³⁵ Там само. Арк. 12–14.

які використовувалися не за призначенням, та заборону використання їх як зерносховища. Це дозволило поновити роботу багатьох сільських книгозбірень. Для укомплектування сільських стаціонарних бібліотек області було ухвалено рішення виділити з фондів обласних бібліотек, бібліотеки Кіровоградського педагогічного інституту й Новоукраїнської районної бібліотеки 5 000 книжок художньої, соціально-економічної, науково-популярної та сільськогосподарської тематики. Директора Обласної бібліотеки ім. Крупської тов. Григораша, директора обласної дитячої бібліотеки тов. Молодчик, директора Педагогічного інституту тов. Королюка та завідувача Новоукраїнської районної бібліотеки тов. Бердичевську зобов'язали провести виділення літератури до 10 серпня 1946 р. Відбір та відправку літератури доручили Обласному відділу культурно-освітньої роботи за обов'язкової участі представника Облліту³³⁶.

1946 р. було запроваджено обов'язкову реєстрацію бібліотек УРСР. На той час в Україні функціонувало 2 539 масових бібліотек з фондом у 7 610 000 одиниць, проти 31 324 000 напередодні війни³³⁷. Того ж року був підвищений статус союзного цензурного відомства. Його перевели в підпорядкування Ради міністрів СРСР, з огляду на це в період з 1946 р. до березня 1953 р. він іменувався як Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР з охорони військової та державних таємниць у пресі (далі — Головліт). Республіканські відділення Головліту підпорядковувалися Радам міністрів республік. Водночас ці органи продовжували працювати під політичним та ідеологічним керівництвом і контролем ЦК, зокрема Секретарів ЦК та Управління пропаганди та агітації ЦК, а зі спеціальних питань — органів державної безпеки.

У 1946 р. Постановою Ради міністрів УРСР КП(б)У № 1275 було затверджене оновлене Положення про Головліт УРСР, який продовжував виконувати функції головного органу радянської політичної цензури. З-поміж іншого у Положенні зафіксовано такі функції Головліту: укладення переліків (списків) заборонених видань, які підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книгарень; контроль за книготоргівлею в букіністичних магазинах; видача дозволів на право мати спецфонди літератури при бібліотеках; видання обов'язкових правил, що регламентували порядок зберігання та користування спецфондами літератури у бібліотеках і спецфондами у музеях. Для виконання зазначених функцій у структурі Головліту УРСР було створено

відділ бібліотек і книготорговельної мережі, який мав здійснювати перевірку друкованих видань, що знаходилися в бібліотеках та книготорговельній мережі, а також організовувати вилучення забороненої літератури з бібліотек громадського користування. При місцевих органах цензури — обллітах — також діяли відділи бібліотек та книготорговельної мережі з такими самими повноваженнями³³⁸.

Відповідні структури одразу взяли за виконання покладених на них обов'язків, систематично звітуючи про свою роботу перед республіканським керівництвом.

6 вересня 1946 р. оприлюднено Постанову Ради Міністрів № 1566 «Про перевірку книжкових фондів в бібліотеках УРСР», у якій проаналізовано стан перевірки бібліотечних фондів. За результатами звітів, що надійшли від обллітів, були зроблені перші оргвисновки. В одному з листів, адресованому керівникам обллітів, начальник Головліту УРСР К. Полонник писав: «Окремі облліти (Київський, Кам'янець-Подільський, Харківський) серйозно зайнялися перевіркою бібліотек громадського користування й уже досягли результатів у справі звільнення книжкових фондів від політично шкідливої літератури. Але переважна більшість обллітів ще не розпочала по-справжньому перевірки та очищення бібліотек. Тим часом сигнали з місць свідчать про велику засміченість книгосховищ, особливо в західних областях»³³⁹. Оцінивши хід очищення бібліотек, начальник Головліту УРСР наказав: 1) протягом березня провести повсюдно перевірку бібліотек (обласних, міських, районних тощо); 2) залучити до процесу перевірки та очищення книжкових фондів представників обласних управлінь у справах культпросвітустанов; 3) на друковані твори, що їх немає у списках на вилучення, але які, на думку комісій, мають бути вилучені із бібліотек громадського користування, укласти невеликі, але вичерпні рецензії. До розгляду й затвердження цих рецензій Головлітом книги вважаються затриманими й читачам не видаються³⁴⁰.

Окремо рекомендувалося приділити особливу увагу книжковій продукції, надрукованій в західних областях до возз'єднання їх з радянською Україною та в роки тимчасового перебування нацистських окупантів на радянській території, піддавши ґрунтовній перевірці кожне друковане видання. Львівському, Станіславському, Дрогобицькому, Рівненському, Волинському, Чернівецькому та Закарпатському обллітам наказували вжити заходів для того, щоб «літера-

³³⁶ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 44.

³³⁷ Онищенко О., Дубровіна Л. Бібліотечна справа в Україні в XX ст.: 30–50-ті роки. *Бібліотечний вісник*. 2005. № 4. С. 11.

³³⁸ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 53 зв.–56.

³³⁹ Там само. Арк. 13.

³⁴⁰ Там само.

тура, видана в роки німецької окупації та шляхетсько-боярського панування, не вивозилася без відома цензурних органів до східних районів республіки»³⁴¹.

Принагідно згадаймо про те, що наприкінці літа 1944 р. у Львові відбулася міжобласна нарада бібліотечних працівників західних областей УРСР, де йшлося про «велику допомогу», яку радянський уряд і партія надали бібліотекам. Згадана акція реалізувалася в розсилці понад 512 тис. книг з бібліотечних установ східних областей та 644 300 видань, наданих Державним фондом літератури, для укомплектування фондів бібліотек Західної України «ідеологічно-витриманою літературою», потрібною для пропагування радянських цінностей і провадження відповідної роботи з місцевим населенням. Водночас обговорювалося питання про «очищення» бібліотечних фондів від так званих «застарілих», «неактуальних» і «шкідливих» друкованих творів. За результатами обговорення учасники наради звернулися до Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР з проханням клопотати перед Головлітом про прискорення перевірки книжкових фондів бібліотек і конфіскації «небажаної» друкованої продукції»³⁴².

Про всі випадки «засмічення» бібліотек політично шкідливою літературою, а також про вивезення в східні області неперевіреної облітами літератури необхідно було доповідати безпосередньо начальнику Головліту УРСР К. Полоннику й секретарю обкому з пропаганди. Після перевірки в кожній бібліотеці мали скласти акт на вилучення книг³⁴³.

На виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 1566 «Про перевірку книжкових фондів у бібліотеках УРСР» виконком Кіровоградської облради депутатів трудящих зобов'язав Облліт перевірити книжкові фонди як радянської, так і іноземної літератури у всіх масових, шкільних, відомчих і спеціалізованих бібліотеках на території області; вилучити з сільських і районних масових бібліотек іноземну літературу й зосередити її в обласній бібліотеці та найбільших з міських установах. Звіт про наслідки цієї роботи необхідно було надати Виконкому облради до 10 грудня 1946 р.³⁴⁴

На запит обллітів, яку літературу вважати іноземною, Головліт надав таке роз'яснення: «Усі книги, журнали, брошури, альбоми та інші

види друкованої продукції всіма мовами, видані за кордоном, а також всю літературу, яка видавалася на окупованій території СРСР, вважати іноземною літературою»³⁴⁵.

Отже, процес цензурування бібліотек передбачав вилучення з бібліотек небажаних для влади книжок. Організаційно це відбувалося у формі кампаній з «чисток» фондів українських бібліотек, які ще від початку 1920-х років мали фактично безперервний характер і були формою цензурного контролю за змістовим і мовним складом фондів.

Поширеною була практика розпорошення фондів, що мали виразно український добір видань; книжки з них розподілялися між кількома бібліотеками, й у такий спосіб ці колекції втрачали цілісність як книжкові пам'ятки епохи, цінні документальні комплекси. Така сумна доля ще у 1920–1930-ті роки спіткала, наприклад, приватну бібліотеку письменника, вченого, громадського діяча Бориса Грінченка, яку він власними зусиллями збирав понад 20 років; книгозбірню київського товариства «Просвіта»; найбільшу в Західній Україні українознавчу бібліотеку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, а також інші книгозбірні, що належали як приватним особам, так і різним установам, товариствам³⁴⁶.

Практично повністю вилучили з бібліотек твори численних представників українського духовно-культурного та літературно-мистецького покоління 1920-х років, покоління Розстріляного відродження та жертв Великого терору 1930-х років — Миколи Зерова, Григорія Косинки, Сергія Єфремова, Миколи Хвильового, Гео Шкурупія, Олекси Влизька, Михайла Драй-Хмари, Миколи Куліша, Антіна Крушельницького, Майка Йогансена та ін.³⁴⁷

Потому заборонялися та вилучалися твори авторів, які не підтримували у своїй творчості комуністичні ідеї або ж, будучи далекими від політики, не зважали на ідеологічну кон'юнктуру, представників української діаспори й політеміграції, навіть тих, хто, на думку влади, нехтував методами класового підходу, «соціалістичного реалізму», виявляв занадто підкреслені національний патріотизм і любов до України. Такі репресивні заходи поширювалося також на «застарілі» радянські видання (брошури агітаційно-пропагандистського спрямування 1920–1930-х рр.).

³⁴¹ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 13.

³⁴² Федотова О. Ідеологічний контроль з відновлення бібліотечних фондів УРСР у 1944–1945 роках. *5th ISPC «Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development»*, May 16–18, 2023, Geneva, Switzerland. № 154. С. 296–297.

³⁴³ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 56.

³⁴⁴ Там само. Арк. 58.

³⁴⁵ Там само. Спр. 10. Арк. 56.

³⁴⁶ Зворський С. Як колонізувати бібліотеки... URL: <https://chytomo.com/znyschennia-bibliotek/> (дата звернення: 12.12.2024).

³⁴⁷ Там само.

Ця сама практика мала місце в повоєнну добу. Тільки протягом 1946 р. з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі були вилучені такі книги: Ігнатенко В. «Українська преса» (1916–1923 рр.). Український інститут книгознавства. 1926 р. 76 с.; «Нарис історії української літератури» / за ред. С. Маслова та Е. Кирилюка. Видавництво АН УРСР. 1945 р. 279 с.; «Історія України» – короткий курс / за ред. С. Білоусова, К. Гуслисто, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова. Видавництво АН УРСР. 1941 р. 411 с.³⁴⁸

Згідно з окремим наказом начальника Головліту УРСР № 52 від 29 жовтня 1946 р. з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі УРСР мали вилучити всі твори М. Грушевського та В. Винниченка, за всі роки, всіма мовами³⁴⁹.

Варто зазначити, що перші масштабні конфіскації праць М. Грушевського органами цензури відбулися в 1920–1923 рр. за програмою контролю за українською літературою, що надходила з-за кордону. Художні твори В. Винниченка та студії М. Грушевського практично до кінця 1920-х рр. були ще відносно доступними в наукових бібліотеках. У 1930-х рр. книжки В. Винниченка вилучали й знищували внаслідок стихійних бібліотечних «чисток». Централізоване обмеження видань цих авторів розпочалося вже після Другої світової війни. Твори вилучалися під час «чисток» бібліотечної та книготорговельної мережі республіки, включно з букіністичним ринком. У другій половині 1940-х рр. усі книги М. Грушевського та В. Винниченка перебували під тотальною заборонаю, їх передали на зберігання в бібліотечні спецфонди. Основним аргументом стала належність авторів до «буржуазно-націоналістичного табору»³⁵⁰.

Після завершення перевірки бібліотек поставало закономірне питання: що робити з вилученими виданнями? Начальник Кіровоградського облліту неодноразово звертався за роз'ясненнями до республіканського керівництва й у серпні 1946 р. отримав телеграму такого змісту: «На ваш запит про те, як знищувати великі маси вилученої політично шкідливої літератури, роз'яснюємо: 1. У тому разі, коли вилучену літературу неможливо розрізати, її потрібно упакувати в мішки, відправити на паперову фабрику для переробки на вторинну сировину. 2. Попередньо необхідно

домовитися з директором фабрики про час доставляння літератури. 3. У призначений день запаковані мішки направляють на паперову фабрику з представником облліту, у присутності якого літературу перемелюють на фабриці бігунами чи дроблять в інший спосіб. На місці представник Облліту та директор фабрики підписують акт про знищення вилученої літератури»³⁵¹.

Водночас з огляду на наукову й пізнавальну цінність багатьох видань, що вилучалися із загального фонду, у великих бібліотеках їх переводили у фонд спеціального зберігання, облаштованого за певними вимогами: ізольоване приміщення поза зоною доступності для читачів, секретний режим роботи, відсутність розпізнавальної таблички на дверях, маскування стелажів, книжкових шаф, полиць тканинними завісами тощо. На посади працівників спецфонду призначали «перевіраних» осіб: партійців, «апаратників», осіб, які співпрацювали з органами держбезпеки³⁵².

Фактично створення в радянських бібліотеках спеціальних структурних підрозділів — фондів (відділів) спеціального зберігання — стало ще одним способом виведення з вільного читачького користування видань, заборонених з політичних та ідеологічних міркувань. У бібліографічних текстах паралельно з терміном «фонд (або відділ) спеціального зберігання» (скорочено — «спецфонд») застосовуються також синонімічні терміни «закритий фонд», «спецсхов». У ширшому (не лише бібліотечному) розумінні термін «спецфонд» уживають на позначення повсюдної практики, що існувала в умовах радянської тоталітарної системи державного управління як прояв заборонних (цензурних) заходів щодо низки рукописних, друкованих та інших документів у межах бібліотечної, архівної та музейної галузей. Спецфонди призначалися для зберігання видань, зміст яких з ідеологічних міркувань владні структури оцінювали як «контрреволюційний», «шкідливий», «небажаний», «ворожий», «сумнівний», «ідеологічно шкідливий», «ідеологічно невитриманий», «антирадянський» тощо³⁵³. Критерії, за якими здійснювалося вилучення бібліотечних книжок з подальшим передаванням їх до фонду спеціального зберігання, час від часу змінювалися відповідно до політичної ситуації в СРСР. Історія функціонування закритих фондів в УРСР нараховує понад 60 років, від початку 1920-х років і до кінця

³⁴⁸ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 10, 16, 18.

³⁴⁹ Там само. Арк. 21.

³⁵⁰ Шаповал Ю., Федотова О. Цензурний контроль творів М. Грушевського та В. Винниченка в УСРР–УРСР. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 50.

³⁵¹ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 48.

³⁵² Левченко Ю. І. Фонд (відділ) спеціального зберігання. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: [https://ube.nlu.org.ua/article/Фонд%20\(відділ\)%20спеціального%20зберігання](https://ube.nlu.org.ua/article/Фонд%20(відділ)%20спеціального%20зберігання) (дата звернення: 12.12.2024).

³⁵³ Там само.

1980-х рр., має свої особливості й загалом поділяється на сім періодів. Четвертий період припав на повоєнний час, коли спецфонди було відроджено. Тривала практика «чистки» бібліотечних фондів від «шкідливої» та «застарілої» літератури на підставі оновлених проскрипційних списків Головліту, зокрема «Списків застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній мережі» та «Списків книг, що мають зберігатися у спецфондах бібліотек». До них входила вся література, видана на окупованій території з дозволу німецької адміністрації; твори осіб, що співпрацювали з німцями; трофейна іноземна література. У зазначений період уперше в спецфондах проведено офіційні перевірки. В актах обстежень міститься інформація про кількість примірників забороненої літератури, методи її вилучення та умови зберігання у спецфонді, а також відомості про контингент і кількість осіб, яким дозволялося користуватися забороненими виданнями³⁵⁴.

У фондах Державного архіву Кіровоградської області зберігся циркуляр № 9 від 26 березня 1947 р., який надійшов із Москви. У циркулярі зазначено: «У зв'язку з тим, що за останні роки в низці республік, країв та областей відбулися зміни зі спецфондами бібліотек, необхідно надіслати в Головліт такі відомості: 1) точний список бібліотек, що мають спецфонди; 2) на основі якого документа організовано спецфонд; 3) чи є окремий завідувач спецфонду; 4) чи є в спецфонді інструкція Головліту і чи дотримуються її при укомплектуванні фонду; 5) указати, яка кількість літератури зберігається в спецфонді й надати інформацію щодо видачі зі спецфонду літератури»³⁵⁵.

На виконання циркуляра № 9 від 27 березня 1947 р. Кіровоградський облліт повідомив, що спецфонд має лише Кіровоградська обласна бібліотека м. Кіровоград (тепер Кропивницький). Його організовано на підставі інструкцій про особливі фонди періодичних і неперіодичних видань при бібліотеках СРСР від 30 травня 1945 р. № 304-с та 1 лютого 1947 р. № 121-с. Для спецфонду окремого завідувача не призначено, ним опікується директор бібліотеки. Книги зберігаються в кабінеті директора в шафі, яка має внутрішній замок. Спецфонд нараховує 83 найменування літератури. Обліковуються книги за окремим переліком, що зберігається разом з секретними документами бібліотеки. У спецфонді немає інструкції Головліту про спецфонди. За наявними даними, цим фондом до часу інформування про нього ніхто не користувався³⁵⁶.

Отже, протягом перших повоєнних років органи радянської цензури системно працювали над відновленням тотального ідеологічного контролю за змістом бібліотечних фондів в УРСР. Задля досягнення цієї мети укладалися переліки (списки) заборонених видань, що підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книгарень; створювалися спецфонди літератури у складі бібліотечних зібрань; розроблялися та впроваджувалися правила, що регламентували порядок зберігання та користування спецфондами. Наслідком такої політики стало вилучення з наукового та культурного обігу значного пласту української та світової літератури, зросійщення українських бібліотек і перетворення їх на знаряддя розповсюдження радянських ідеологічних наративів.

REFERENCES

- Dzyra, O. (2022). *Viina z ukrainskoïu knyhoïu: radianski chasy ta suchasni realii. Almanac of Ukrainian Studies*, 30, 59–64 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.8>
- Fedotova, O. (2023, May 16–18). *Ideolohichniy kontrol z vidnovlennia biblioteknykh fondiv URSR u 1944–1945 rokakh. 5th ISPC "Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development"* (pp. 296–298) Geneva, Switzerland [in Ukrainian].
- Fedotova, O. & Shapoval, Yu. (2017). *Proskryptsii yak tsinne dzherelo z istorii tsenzury v radianskii Ukraini. Ukrainian Historical Journal*, 2, 142–159 [in Ukrainian].
- Kabatsii, M. (2023, May 8). *Viiskovi vriatuvaly 5 tonn knyzhok zi znyshchenykh rosiianamy bibliotek Siverska. Ukrainska pravda* [in Ukrainian]. <https://life.prawda.com.ua/culture/2023/05/8/254171/>
- Levchenko, Yu. (2021, November 17). *Fond (viddil) spetsialnoho zberihannia. Ukrainska bibliotekna entsyklopediia* [in Ukrainian]. [https://ube.nlu.org.ua/article/Fond%20\(viddil\)%20spetsialnoho%20zberihannia](https://ube.nlu.org.ua/article/Fond%20(viddil)%20spetsialnoho%20zberihannia).
- Okhrimenko, M. (2024, February 12). *Kirovohradska oblast. Bibliotekna sprava. Ukrainska bibliotekna entsyklopediia* [in Ukrainian]. <https://ube.nlu.org.ua/article/Kirovohradska%20oblast.%20Bibliotekna%20sprava>

³⁵⁴ Левченко Ю. І. Фонд (відділ) спеціального зберігання...

³⁵⁵ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 72.

³⁵⁶ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 22.

- Onyshchenko, O. & Dubrovina, L. (2005). Bibliotechna sprava v Ukraini v 20 st.: 30–50-ti roky. *Bibliotechnyi visnyk*, 4, 3–16 [in Ukrainian].
- Pozdniakova, I. (2023). Vidnovlennia roboty orhaniv radianskoi tsenzury na prykladi Kirovohrads'koho obllytu (1944 rik). *Kulturolohichniy almanakh*, 1, 47–54 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.7>
- Shapoval, Yu. & Fedotova, O. (2021). Tsenzurnyi kontrol tvoriv M. Hrushevs'koho ta V. Vynnychenka v USRR–URSR. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 50–60 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.050>
- Shyliuk, O. (2010). Bibliotechna sprava na Bukovyni v 40-kh rokakh 20 st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii*, 4, 104–111 [in Ukrainian].
- Shyliuk, O. (2013). Tsenzuruвання biblioteknykh fondiv u zakhidnoukrains'kykh oblastiakh (1939–1991 rr.) *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 676–677, 143–147 [in Ukrainian].
- Zubkova, N. (2008). *Arkhiv i biblioteka vydatnoho diiacha ukrains'koho prosvitnytstva B. D. Grinchenka: z fondiv NBUV*. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
- Zvorskyi, S. (2024, September 24). Yak kolonizuvaty biblioteky: putivnyk vid radians'kykh praktykiv. *Styrannia slova* [in Ukrainian].
<https://chytomo.com/znyshchennia-bibliotek/>

Дата надходження до редакції: 21.02.2025.

Дата схвалення до публікації: 14.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)